

AMBROZJASTER, HIERONIM, PELAGIUSZ

**KOMENTARZE
DO LISTU ŚW. PAWŁA DO TYTUSA**

Przekład i opracowanie
Ks. Arkadiusz Baron

Ks. ARKADIUSZ BARON

**ŁACIŃSKIE KOMENTARZE DO LISTU DO TYTUSA
(AMBROZJASTER, HIERONIM, PELAGIUSZ)
NA TLE RECEPCJI MYŚLI PAWŁOWEJ W STAROŻYTNOŚCI.
Studium porównawcze**

Wydawnictwo WAM • Księża Jezuici
Kraków 2003

„Źródła Myśli Teologicznej”

Serię redagują:

Adam Bandura, Arkadiusz Baron, Tytus Górski, Henryk Pietras i Edward Staniek

1. Orygenes, *O zasadach*, 1996
2. Święty Atanazy, *Listy do Serapiona*, 1996
3. Pamfil z Cezarei, *Obrona Orygenesesa*, Rufin z Akwilei, *O sfałszowaniu pism Orygenesesa*, 1996
4. *Trójca Święta*. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997
5. Teodeoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997
6. Orygenes, *Korespondencja*, 1997
7. Ireneusz z Lyonu, *Wykłady nauki apostoelskiej*, 1997
8. Święty Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*, 1998
9. Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*, 1998
10. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, 1998
11. Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesesa*, 1998
12. Grzech pierworodny. Augustyn, *Proces Pelagiusza*, 1999
13. Mariusz Wiktoryn, *Dzieła egzegetyczne*, 1999
14. Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów św. Pawła do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, 1999
15. Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 1999
16. Orygenes, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, 2000
17. Demonologia w nauce Ojców Kościoła. Hipolit, *O antychryście*, 2000
18. Św. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* (część pierwsza: homilie 1-40), 2000
19. Ambroziejaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 2000
20. Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów Pawłowych do Tesaloniczan, Tymoteusza, Tytusa, Filemona i Hebrajczyków*, 2001
21. Św. Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, 2001
22. Klemens Aleksandryjski, *Wypisy z Theodota*, 2001
23. Św. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza* (część druga: homilie 41-90), 2001
24. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. I, 2001
25. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza* (część druga), 2002
26. *Dokumenty Soborów Powszechnych* tom II, 2002
27. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, 2003
28. Ambroziejaster, Hieronim, Pelagiusz, *Komentarze do Listu św. Pawła do Tytusa*, 2003

Tytuł oryginału:
Ambrozjaster: CSEL 81/III, 323-334.
Hieronim: PL 26, 555-600 (lub: 26, 589-636).
Pelagiusz: A. Souter, Pelagius's Expositions of thirteen Epistles
of St.Paul, II, Cambridge 1926, 525-535.

© Wydawnictwo WAM, 2003

Redakcja
Arkadiusz Baron

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki

ISBN 83-7318-226-8

NIHIL OBSTAT. Prowincja Polski Południowej Towarzysza Jezusowego,
ks. Krzysztof Dyrek SJ, prowincjał. Kraków, dnia 7 sierpnia 2003 r., l.dz. 170/03.

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. (012) 429 18 88 • fax (012) 429 50 03
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY:

tel. (012) 429 18 88 wew. 322, 348, 366 • (012) 423 75 00
fax (012) 430 32 10
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Zapraszamy do naszej KSIĘGARNI INTERNETOWEJ:

<http://WydawnictwoWam.pl>

Druk i oprawa:
Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

*Księdzu Profesorowi Edwardowi Stańkowi
Wielkiemu Miłośnikowi i Znawcy
starożytnych komentarzy do listów Pawłowych*

Ks. ARKADIUSZ BARON

**ŁACIŃSKIE KOMENTARZE DO LISTU DO TYTUSA
(AMBROZJASTER, HIERONIM, PELAGIUSZ)
NA TLE RECEPCJI MYŚLI PAWŁOWEJ W STAROŻYTNOŚCI.
Studium porównawcze**

I

UWAGI WSTĘPNE

1. 1. OGÓLNE ZAŁOŻENIA I CELE

List św. Pawła do Tytusa, choć krótki, stanowi streszczenie myśli Pawłowej i podejmuje wątki odpowiadające niemalże wszystkim dyscyplinom teologicznym. Porusza kwestie mianowania władzy w Kościele, doktryny wiary ortodoksyjnej i heterodoksyjnej, wątki judaistyczne, wskazania dla różnych stanów ludzi w Kościele (starsi, młodzieńcy, małżonkowie, niewolnicy bądź służący, którym dzisiaj zapewne odpowiadają ludzie żyjący w zależności zawodowej od innych), skrót soteriologii wraz z problemem usprawiedliwienia oraz ogólne wskazania i pouczenia dla wiernych i przełożonych.

Krótkość listu pozwala na szybsze i bardziej wszechstronne porównanie jego komentarzy. Każdy z nich stanowi nadanie treści słowom objawionym i daje możliwość wglądu w ich rozumienie przez danego komentatora. Uświadamiamy sobie przecież, że mamy tekst biblijny, ale nie mamy jego treści. Treść rodzi się w chwili czytania, gdy kolejnym słowom zostaje nadane konkretne znaczenie, zależne najogólniej od kultury i używanego przez osobę czytającą języka. Treść więc jest osobista i niepowtarzalna, ale niestety także i ona w przypadku zapisania jej w formie komentarza zostaje zakodowana w martwej literze, której nową z kolei treść nada nowy czytelnik.

Zgadza się to ze starożytnym porzekadłem łacińskim: «cokolwiek się przyjmuje, przyjmuje się na sposób przyjmującego» (*quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur*), a nie dającego. A skoro tak, to odczytany przez nas tekst w jakiejś mierze staje się nasz: dotyczy to oczywiście nadawanej mu przez nas treści.

Niestety dotyczy to także Biblii. Jej martwej literze czytelnik nadaje treść zależną od języka jakim się posługuje. Idzie tu nie tylko o różne

języki, ale o różne znaczenia, jakie konkretnemu pojęciu danego języka nadają różni ludzie, gdyż przyjmuje się na sposób przyjącego, a nie dającego. Różnice znaczeń dotyczą przede wszystkim pojęć abstrakcyjnych. Czy można znaleźć ludzi, którzy by nadawali identyczne znaczenie takim pojęciom, jak dobroć, sprawiedliwość, miłość czy przebaczenie?

Dlatego treść, jaką nadawali słowom objawienia, w tym również słowom Listu do Tytusa, jego starożytni łacińscy czytelnicy, stanowi jedno z ogniw świadectwa przyjmowania daru Bożego Objawienia. Dodajmy: przyjmowania na sposób przyjmującego. I to właśnie nas interesuje. Zakodowali je w martwej literze swych komentarzy, przekazywanej z pokolenia na pokolenie aż do naszych czasów.

Jednym z warunków poprawnego rozkodowania zawartych w nim znaczeń jest przebadanie drogi, jaką przemierzył każdy z tych tekstów: co w nich zostało zmienione, dodane lub wyrażone w inny sposób. Tym zajmuje się krytyka tekstu i badanie istniejących w nim wzajemnych powiązań.

Trudniejsze może się okazać przebadanie, jak zmieniał się język i znaczenie nadawane w nim słowom dziedziczonym z przeszłości. Uświadomienie sobie tego w przypadku lektury tekstów starożytnych wydaje mi się rzeczą konieczną, a szczególnie dotyczy to tekstów łacińskich. Język łaciński, jak każdy inny, ulegał zmianom, ale dotarł do nas jako język praktycznie martwy.

Wypada jeszcze uściślić, że termin *komentarze łacińskie* rozumiemy w sensie pisania po łacinie. Nie idzie więc tylko o łaciński tekst, ale o ludzi którzy pisali tworząc po łacinie. Nie będą nas w tej chwili interesować komentarze powstałe w innych językach, na przykład w greckim, a następnie dokładnie przetłumaczone na język łaciński. Komentarze greckie, jak się dowiemy, są liczniejsze i ciekawsze, ale zostawimy je sobie na później.

Nasze studium dotyczy wielu różnych autorów i dlatego uwagi bibliograficzne podajemy w odnośnych przypisach, nie powtarzając ich już w osobnej bibliografii, która zajęłaby dodatkowych wiele stron i dla przejrzystości musiałaby być podzielona na tyle sekcji, ile komentarzy omawia rozdział II. Uznałem to za zbędne powtórzenie, tym bardziej że szczegółowe i obszerne bibliografie można łatwo znaleźć w monografiach i wydaniach tekstów poszczególnych autorów. Z podobnych powodów ograniczyłem uwagi bibliograficzne do rzeczy ważnych i względnie nowych (zob. poniżej sekcję 7).

1. 2. PRZEDMIOT BADAŃ

Zachowały się trzy całe starożytne komentarze łacińskie do Listu do Tytusa: Ambrozjastra, Hieronima i Pelagiusza. Wszyscy oni trzej komentowali listy Pawłowe, związani byli z jednym środowiskiem, pisali mniej więcej w tym samym czasie oraz czytali podobny tekst biblijny. Ich zestawienie pozwoli uchwycić bardziej podstawowe różnice w odczytywaniu Bożego Objawienia, a nie tylko te wynikające z przynależności do różnych cywilizacji, kultur czy epok.

Już pobieżna lektura może ukazać całkowicie odmienne podejście każdego z nich do tekstu Pawłowego. Dla Ambrozjastra zdaje się on być prosty, a wszystko jest w nim jasne i oczywiste¹. Tymczasem, jak na ironię, jego komentarz dla wielu współczesnych czytelników okazuje się mało jasny, żeby nie powiedzieć, że jest po prostu niejasny.

Dla Hieronima tekst Pawłowy przedstawia wiele zagadek, ale on jako wszechstronnie przygotowany komentator o rozległej wiedzy filologicznej, literackiej i biblijnej, będzie próbował je rozwikłać i posunie się aż do tego, że zacznie poprawiać św. Pawła. W TtKom 1, 12 (PL 26, 573-574) zacytował słowa Apostoła podane przez św. Łukasza w Dz 17, 23: „Przechodząc i oglądając wasze świątynie, znalazłem ołtarz, na którym było napisane: «Nieznanemu Bogu». Ja wam głoszę to, co czcicie nie znając”) i dodał: „Napis nie był taki, jak stwierdził Paweł: «Nieznanemu Bogu», lecz następujący: «Bogom Azji, Europy i Afryki, bogom nieznanym i obcym»”. Okazuje się więc, że Hieronim lepiej wie, co św. Paweł widział na jednym z ołtarzy w Atenach, niż on sam. Takie zdanie w ustach

¹ Wyrażenie «jest oczywiste» (*manifestum est*) występuje w komentarzu do listów Pawłowych **103 razy** oraz 9 razy samo *manifestum*: RzKom – 46 razy; 1KorKom – 19; 2KorKom – 22; GaKom – 4; EfKom – 4; FlpKom – 3; 1TesKom – 1; 1TmKom – 1; 2TmKom – 2; FlmKom – 1; *manifesta sunt* (**11 razy** + 14 razy samo *manifesta*): RzKom – 1 raz; 2KorKom – 1: «manifesta sunt, quae dicit»; GaKom – 2; EfKom – 1: «manifesta sunt, quae dicit»; FlpKom – 1: «omnia haec manifesta sunt»; 1TesKom – 1: «manifesta sunt haec»; 1TmKom – 3; TtKom – 1: «manifesta sunt, quae lecta sunt».

Zdaniem M. Simonetti² jego jest to znakiem postawy mało skłonnej do zauważania w słowach Pawła treści niejasnych i trudnych (por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, tłum. ks. T. SKIBIŃSKI, Wyd. WAM, Kraków 2000, MT 26, 248). Wypada zapytać, czy aby na pewno?

Tymczasem Pelagiusz powtarza tylko 10 razy *manifestum* oraz 11 razy *manifesta*, które w niejednym przypadku pochodzą od Pawła, często zaś nie odnoszą się do tekstu komentowanego. Natomiast Hieronim najczęściej stosuje *manifesta* z listu do Galatów (por. Ga 5, 19). Przy Hieronimie trzeba też wziąć pod uwagę, że długość tekstu jego komentarza do listów Pawłowych przekracza wielokrotnie długość tekstu Ambrozjastra i Pelagiusza.

historyka – choćby nawet miał rację – musi szokować. Erudycja i pewność Hieronima szokuje ludzi do dziś, ale często okazuje się jedynie ziarnkiem wydobytym ze skarbca Orygenesesa, który nigdy nie posunął się tak daleko, aby poprawiać Boże objawienie. Do tego trzeba chyba mieć «rzymską duszę» Hieronima.

I wreszcie Pelagiusz pochyła się nad tekstem Pawłowym i czytuje się w niego do tego stopnia, że zaczyna się z nim utożsamiać. Granice pomiędzy tekstem biblijnym a komentarzem zostają zatarte, co najlepiej widać po odrzuceniu późniejszych interpolacji, które w polskim przekładzie zawarliśmy w klamrach { }. Pozostaje tylko pytanie, czy Pelagiusz tak dalece utożsamia się z Pawłem, czy chce Pawła trochę utożsamić z sobą? Porównanie jego komentarza z chronologicznie wcześniejszymi, pokazuje jednak, że choć stara się on «utożsamić» z Apostołem, to nieraz bardziej trąca Orygenesem, Ambroźjastrem czy Anonimem (autor komentarza zachowanego w kodeksie z Budapesztu) i czerpie także z ich «natchnienia».

1. 3. STAROŻYTNA EGZEGEZA BIBLIJNA, A TEOLOGIA DZISIAJ

Czy warto dzisiaj sięgać po te starożytne komentarze do tekstów biblijnych? Co może nam zaoferować ich analiza porównawcza? Przede wszystkim są one świadkami wsłuchiwania się w Objawienie Boże w IV wieku, próby jego wyrażenia w języku łacińskim.

W odniesieniu do interesującego nas Listu do Tytusa, można na przykład zapytać: gdzie postawić przecinek w zdaniu Tt 2, 6-7: „Młodzieńców podobnie zachęcaj, aby byli wstrzemięźliwi we wszystkim siebie samego dając za przykład”. Czy: „**wstrzemięźliwi we wszystkim** [przecinek], siebie dając za przykład”; czy też: „wstrzemięźliwi [przecinek], **we wszystkim siebie dając za przykład**”?

Czy w ogóle dla ludzi XXI wieku takie pytania przy lekturze Biblii jeszcze istnieją? A może ktoś nas ich całkowicie pozbawił włączając objawienie Boga w sztywne ramy współczesnych zasad językowych i edytorskich. Może właśnie dlatego warto zbliżyć się do ram, w jakie wtoczyli je nasi starożytni poprzednicy. Gdyż oni posiadając tekst bez znaków interpunkcyjnych, stawali wobec pytań tego typu². Czyż w ujętej tu perspektywie, zbliżanie się do nich nie jest zbliżaniem się do Bożego Objawienia?

² Zob. poniżej HIERONIM, TtKom 2, 6-8 (PL 26, 582C).

W celu zapoznania się z martwą literą, w której Ambrozjaster, Hieronim i Pelagiusz odczytywali tekst Listu do Tytusa, wystarczy zajrzeć do dołączonego aneksu, w którym zestawiam łacińską wersję tego listu czytanego przez nich, i zwrócić uwagę na fragmenty wyróżnione tłustym drukiem. Wskazują one na różnice lekcji u naszych komentatorów. Przykładowo, wiersz Tt 3, 10, Ambrozjaster czytał: „Człowieka heretyka po pierwszym upomnieniu unikaj”, Hieronim zaś i Pelagiusz: „Człowieka heretyka po jednym **i drugim** upomnieniu unikaj”. Nie trzeba szerokiego objaśnienia, że taka różnica w tekście biblijnym pociąga za sobą różnice w podejściu religijnym do drugiego człowieka oraz różne teologie.

Zapewne niejedyn z czytelników w kontekście lektury komentarzy biblijnych mógłby zapytać, czy człowiek musi pisać to, co myśli? Oczywiście, że nie. Ale nas interesuje tu przede wszystkim to, dlaczego w tamtym konkretnym czasie nasi komentatorzy pisali akurat tak.

Komentarze biblijne są świadectwem dla teologii, jak zależy ona od posiadanego tekstu Biblii, jak zależy od posiadanego przekładu, a wreszcie jak zależy od nadawanej słowom objawionym interpretacji? Teksty biblijne Ambrozjastra, Hieronima i Pelagiusza niewiele się różnią, a jednak wystarczająco, aby można szukać odpowiedzi na interesujące nas pytania. Ich znalezienie jest o tyle ważne, że w naszych czasach większość teologów uprawia teologię bazując na tłumaczonym tekście biblijnym. A i on, włączany w coraz to nowe ramy wspomnianych już wymogów edytorskich, może przysłaniać, zamiast odsłaniać, prawdę, jaką Bóg chce w nim przekazać człowiekowi. Oczywiście Bóg mógł i może wyrazić ją i przekazać w sposób niewerbalny. Ale skoro wyraził ją także werbalnie i skoro komentowanie jest interpretacją i nadawaniem znaczeń, czyż można sobie wyobrazić piękniejszą przygodę, niż jej zgłębianie?

II

CHRONOLOGIA ŁACIŃSKICH KOMENTARZY DO LISTÓW PAWŁOWYCH

2. 1. RECEPCJA MYŚLI PAWŁOWEJ

Problem recepcji myśli Pawłowej na Zachodzie w pierwszych wiekach jest wielowątkowy i tak obfity, że można o nim jedynie wspomnieć i odesłać czytelnika do opracowań bardziej szczegółowych. Podstawowe w tym względzie nadal pozostają zarówno dzieła starsze, które pisali E. Aleith, A. Souter, A. E. Barnett, St. Means, E. Benz, czy K. H. Schelkle³, jak i nowsze: M. F. Wiles, U. B. Müller, A. Lindemann, E. Dassmann, W. Erdt, M. G. Mara, C. Lüdemann, K. Koschorke, G. Barbaglio oraz inne prace zbiorowe⁴. Literaturę dotyczącą problematyki związanej z recepcją

³ ST. MEANS, *Saint Paul and the Ante-Nicene Church. An Unwritten Chapter of Church History*, London 1903; A. SOUTER, *The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul*, Oxford 1927 (Mariusz Wiktoryn, Ambrozjaster, Hieronim, Augustyn, Pelagiusz); E. ALEITH, *Das Paulus-Verständnis in der alten Kirche*, ZNTW 18, Berlin 1937; A. E. BARNETT, *Paul Becomes a Literary Influence*, Chicago 1941; E. BENZ, *Das Paulus-Verständnis in der morgenländischen und abendländischen Kirche*, ZRGG 3 (1951) 289-309; K. H. SCHELKLE, *Paulus Lehrer der Väter. Die altkirchliche Auslegung von Römer 1-11*, Düsseldorf 1959.

⁴ M. F. WILES, *The Divine Apostle. The interpretation of St. Paul's Epistles in the Early Church*, Cambridge 1967; U. B. MÜLLER, *Zur frühchristlichen Theologiegeschichte. Judenchristentum und Paulinismus in Kleinasien an der Wende vom ersten zum zweiten Jahrhundert n. Ch.*, Gütersloh 1976; A. LINDEMANN, *Paulus im ältesten Christentum: Das Bild des Apostels und die Rezeption der paulinischen Theologie in der frühchristlichen Literatur bis Marcion*, Tübingen 1979; E. DASSMANN, *Dem Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenäus*, Münster 1979; *Paulus in frühchristlicher Frömmigkeit und Kunst*, Opladen 1982; hasło *Paolo Apostolo. II. Paolinismo* w: DPAC 2617-2620; W. ERDT, *Marius Victorinus Afer, der erste lateinische Pauluskommentator: Studien zu seinen Pauluskommentaren in Zusammenhang der Wiederentdeckung des Paulus in der abendländischen Theologie des 4. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main – Bern 1980; K. KOSCHORKE, *Paulus in den Nag-Hammadi Texten. Ein Beitrag zur Geschichte der Paulusrezeption im frühen Christentum*, ZThK 78 (1981) 177-205; M. G. MARA, *Paolo di*

listów Pawłowych w starożytności, z konkretnymi listami czy poszczególnymi ich wierszami podaje H. J. Sieben⁵. Cytaty zaś Pawłowe u chrześcijańskich pisarzy starożytnych opracowano w *Biblia Patristica*⁶.

Zainteresowanie nauką św. Pawła pojawia się już w księgach kanonicznych. Kanoniczne Dzieje Apostolskie są praktycznie dziejami św. Piotra i św. Pawła, który przedstawiony zostaje jako wielki misjonarz (por. Dz 9; 13 – 28) i apostoł pogan (por. Dz 13, 2. 46-47; Rz 11, 13; Ga 2, 8-9). Wpływ myśli Pawłowej, oprócz pism Łukaszkowych, uwidacznia się także w 1 P oraz w Hbr.

Jednakże już w czasach apostołskich pojawił się problem interpretacji listów Pawłowych. W drugim Liście św. Piotra czytamy: „Również umiłowany nasz brat Paweł [Apostoł] według danej mu mądrości napisał do was, jak również we wszystkich listach, w których mówi o tym. Są w nich trudne do zrozumienia pewne sprawy, które ludzie niedouczeni i mało utwierdzeni opacznie tłumaczą, tak samo jak i inne Pisma, na własną zgubę” (2 P 3, 15-16). Pewnej formy krytyki myśli Pawłowej można się dopatrywać także w Liście św. Jakuba (por. Jk 2, 20-26 szczególnie wiersz 24: „człowiek dostępuje usprawiedliwienia na podstawie uczynków, a nie samej tylko wiary”).

Postawie pro-Pawłowej towarzyszyła niemalże od początku postawa anty-Pawłowa. Podczas gdy niektóre heretyckie grupy judeo-chrześcijańskie całkowicie odrzuciły listy Pawłowe (por. *Pseudo-Clementinae*), to listy pasterskie (1 i 2 Tm oraz Tt) powołały się wyłącznie na autorytet Apostoła Pawła. Podobnie, wielkim autorytetem cieszył się Apostoł u Ojców apostołskich, którzy posługiwali się niektórymi jego listami⁷.

Tarso e il suo epistolario. Ricerche storico-esegetiche, L'Aquila 1983; *Il significato storico-esegetico dei commentari al corpus paolino dal IV al V secolo*, w: *Annali di storia dell'esegesi* 1 (1984) 59-74; hasło *Paolo Apostolo. III. Commenti all'epistolario paolino* w: DPAC 2620-2624; C. LÜDEMANN, *Paulus der Heidenapostel*, II. *Antipaulinismus im früher Christentum*, Göttingen 1983; G. BARBAGLIO, *Paolo di Tarso e el origini cristiane*, Assisi 1985; J. RIES, F. DECRET, W. H. C. FRIEND, M. G. MARA, *Le epistole paoline nei manichei i donatisti e il primo Agostino*, Istituto Patristico Augustinianum, Sussidi patristici 5, Roma 1989.

⁵ H. J. SIEBEN, *Exegesis patrum. Saggio bibliografico sull'esegesi biblica dei Padri della Chiesa*, Istituto Patristico Augustinianum, Roma 1983, 95-116 (341 pozycji).

⁶ *Biblia Patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*, I: Des origines à Clément d'Alexandrie et Tertullien, Paris 1986; II: Le troisième siècle (Origène excepté), Paris 1986; III: Origène, Paris 1980; IV: Eusèbe de Césarée, Cyrille de Jérusalem, Épiphanes de Salamine, Paris 1987.

⁷ Szczegóły por. moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: *ŻMT* 13, 5 przypis 1.

Większe i otwarte kontrowersje o Pawła rozpoczną się w II wieku. Marcjon (zm. ok. 160), który rozróżniał Boga Sędziego (ST) od miłosiernego Boga w Jezusie Chrystusie, podał praktycznie pierwszy kanon uznając za kanoniczne tylko niektóre listy Pawłowe (Ga, 1 i 2 Kor, Rz, 1 i 2 Tes, Ef = Laod., Kol, Flp, Flm) oraz Ewangelię Łukasza (uznawał ją za Pawłową), i to nie całe, ale oczyścił je z późniejszych – jego zdaniem – naleciałości żydowskich. W ten sposób wpłynął na rozwój doktryny Kościoła, jak mało kto inny w II wieku. Ale nie tylko: spolaryzował podejście do Pawła, na którego będzie się powoływało coraz więcej heretyków, tak że Tertulian nazwie św. Pawła ich apostołem (*Przeciwko Marcjonowi* 3, 5, 4: «haereticorum apostolus»). Na wiersze z listów Pawłowych będą się powoływać między innymi manichejczycy⁸, donatyści⁹, arianie i semiarianie¹⁰, itd. Przeciwwstawienie się im pociągnie za sobą konieczność podjęcia egzegezy cytowanych przez nich wierszy. Będzie to – moim zdaniem – jednym z czynników wpływających jednocześnie na rozwój paulinizmu i antypaulinizmu w II wieku i w następnych. Niezależnie od tego paulinizm (szczególnie ten w wydaniu gnostyków i Marcjona) będzie prowokował antypaulinizm¹¹ i odwrotnie. Wypada przypomnieć,

⁸ Por. J. RIES, *Saint Paul dans la formation de Mani*, w: *Sussidi patristici* 5, Roma 1989, 7-27 przedstawia Pawła jako model powołania, misji i listów Maniego; F. DECRET, *L'utilisation des épîtres de Paul chez les manichéens d'Afrique*, w: *Sussidi patristici* 5, Roma 1989, 29-83 omawia cytaty Pawłowe (szczegółowo informując także o cytatach z innych ksiąg NT), przytaczane przez manichejczyków w Afryce. Są to: **Rz** 1, 21; 2, 14-15; 6, 6; 7, 2-3. 7. 22-25; 8, 7; 11, 1; **1 Kor** 4, 15; 13, 9; 15, 50; **2 Kor** 4, 4; 5, 16-17; 12, 7-9; **Ga** 1, 15-16; 3, 13. 27-28; 4, 5. 19; 5, 17; 6, 14; **Ef** 2, 2-11. 13-18; 3, 16; 4, 22-24; **Flp** 3, 8; **Kol** 3, 9-11; **1 Tm** 6, 16. Wiersze **Tt** 1, 15-16 omawia wraz z 1 Tm 4, 1-3 na stronie 58.

⁹ Por. W. H. C. FRIEND, *The Donatist Church and St. Paul*, w: *Sussidi patristici* 5, Roma 1989, 85-123; donatyści cytowali: **Dz** 2, 2-4; 9, 4-5; **Rz** 1, 18-24. 32; 2, 13-14; 3, 3. 19; 8, 31; 13, 1; **1 Kor** 1, 12-13; 2, 6-8; 6, 3; 13, 1-8; 15, 9; **2 Kor** 5, 7. 19; 6, 10. 14-15. 16-18; 11, 2. 20. 23. 26; **Ga** 1, 6; 3, 27; **Flp** 1, 15. 23; **Ef** 4, 1-3. 5; 5, 25-27; **1 Tm** 1, 8; 3, 2; 4, 5 – 5, 2; 5, 22; **2 Tm** 3, 2 – podaje za *tamże*, 121-122.

¹⁰ Krótki wykaz fragmentów biblijnych używanych w tej kontrowersji podaje GRZEGORZ Z NAZJANZU, *Mowy*, 29, 18; por. także M. SIMONETTI, *La crisi ariana nel IV secolo*, SEA 11, Roma 1975, 475-480 oraz moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: *ŻMT* 13, 58-61. Pawłowe wiersze na które powoływano się szczególnie często w kontrowersji arianskiej to: **Rz** 16, 27; **1 Kor** 8, 6. 29; 11, 12; 15, 20-28; **Kol** 1, 15-20; **Flp** 2, 5-11; **1 Tm** 1, 17; 2, 5; 6, 15-16.

¹¹ Por. E. DASSMANN, *Dem Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenäus*, Münster 1979, 222n (dyskusja wraz z bibliografią na ten temat. Antypaulinizm – por. C. LÜDEMANN, *Paulus der Heidenapostel*, II. *Antipaulinismus im früher Christentum*, Göttingen 1983.

że teologowie starożytni, zarówno heterodoksyjni, jak i ortodoksyjni posługiwali się najczęściej tekstami biblijnymi w sposób instrumentalny¹².

Od III wieku zacznie się krystalizować odmienne podejście do listów Pawłowych na Wschodzie i na Zachodzie. Na Wschodzie będą bardziej propagowane listy do Koryntian (przykładowo: Atanazy; Grzegorz z Nyssy; Dydim Ślepy), na Zachodzie list do Rzymian. Wschód zasadniczo nie podejmie Pawłowej nauki o usprawiedliwieniu, Zachód zaś nada jej szczególnego znaczenia¹³.

Na Wschodzie zainteresowanie Pawłem będzie rezultatem zainteresowania całą Biblią w ogóle, na Zachodzie zrodzi się zainteresowanie wyłącznie św. Pawłem. Szczególny rozwój tego «paulinizmu» przypada – zdaniem M. Simonetti’ego¹⁴ oraz B. Studera¹⁵ – na lata sześćdziesiąte IV wieku.

¹² Zob. powyżej przypisy 8-10.

¹³ Por. E. BENZ, *Das Paulus-Verständnis in der morgenländischen und abendländischen Kirche*, ZRGG 3 (1951) 291. Według mnie w tym właśnie tkwi jedna z przyczyn, że na Wschodzie nie rozwinęła się kontrowersja pelagiańska ani luterkańska.

¹⁴ Zdaniem M. Simonetti’ego «jest to pewna moda, trwająca kilka dziesięcioleci, mniej więcej od 360 r. do początków V wieku i koncentrująca się w Rzymie i w środowiskach innych regionów w różny sposób ściśle związanych z Rzymem». Włoski badacz wymienia tu: Mariusza Wiktoryna, Ambrozjastra, Hieronima, Anonima, Pelagiusza i Juliana z Eklanu, po czym kontynuuje: «Chodzi o zjawisko typowo łacińskie. Bowiem na Wschodzie mniej więcej w tym samym czasie Paweł jest przedmiotem różnorodnych interpretacji [...] Natomiast w przypadku Mariusza Wiktoryna, Pelagiusza, Anonima, Ambrozjastra komentarz do Pawła był ich jedyną inicjatywą egzegetyczną albo przynajmniej inicjatywą najistotniejszą» – M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, tłum. ks. T. SKIBIŃSKI, Wyd. WAM, Kraków 2000, MT 26, 243-244.

¹⁵ B. STUDER, *La Bibbia, letta nella chiesa*, w: *Storia della teologia*, I. Epoca patristica, Piemme, Casale Monferrato 1993, 447-448: «Il paolinismo è particolarmente evidente a partire dal 360. Nell’Oriente ed anche, o forse ancora di più, nell’Occidente l’Apostolo godeva di un’autorità singolare, come attestano in primo luogo chiaramente i numerosi commenti di **Mario Vittorino, Ambrosiaster, Giovanni Crisostomo, Girolamo, Pelagio, Agostino, Teodoro**, ed altri. Ma anche nei trattati e nelle omelie Paolo suscitava un interesse speciale. Lo vediamo in **Ilario** ed in **Ambrogio**. Più netto ancora è il paolinismo in **Crisostomo** ed in **Agostino**: mentre il primo ha dedicato sette discorsi in onore dell’Apostolo, il secondo deve alla lettura di Paolo due svolte decisive nella propria vita, la prima nella conversione, la seconda nella scoperta della necessità assoluta della grazia di Cristo».

2. 2. KOMENTARZE DO PAWŁA NA WSCHODZIE

Pierwszym i jednym z najważniejszych komentatorów listów Pawłowych był **Orygenes**¹⁶. Hieronim w jednym ze swoich listów¹⁷ podaje, że Orygenes napisał następującą ilość ksiąg komentarza do:

Rz – 15	1 Tes – 3
Ga – 5	2 Tes – 1
Ef – 3	Tt – 1
Flp – 1	Flm – 1
Kol – 2	

Ponadto – jego zdaniem – Aleksandryczyk wygłosił 11 homilii na 2 Kor; 21 na Tes; 7 na Ga; 1 na Tt; 18 na Hbr¹⁸. W innym liście wspomina o komentarzu Orygenesisa do pierwszego listu św. Pawła do Tessaloniczan¹⁹.

W III/IV wieku powstanie cały szereg komentarzy greckich do listów Pawłowych²⁰. Tworzyli je, oprócz wspomnianego już Orygenesisa, między innymi: (?)**Dionizy Aleksandryjski** (zm. 264/265)²¹; **Pieriusz**²²; (?)**Eu-**

¹⁶ Podejście Orygenesisa do św. Pawła i jego myśli omawiają: F. COCCHINI, *Il Paolo di Origene. Contributo alla storia della recezione delle epistole paoline nel III secolo*, Edizioni Studium – Roma 1992, Verba Seniorum 11; E. STANULA, *Wstęp: Człowiek wewnętrzny*, w: PSP 57/1, 11-14.

¹⁷ Por. HIERONIM, *List* 33, 4 (tłum. J. CZUJ, IW PAX, Warszawa 1952, t. I, 196-197); jest to list *Do Pauli* napisany w 384 roku, a więc dwa lata przed podjęciem komentowania listów Pawłowych.

¹⁸ Por. *List* 36, 1: mówi o RzKom Orygenesisa; *List* 38, 3: mówi o 1KorKom Orygenesisa, Dionizego, Pieriusza, Euzebiusza z Cezarei, Dydyma i Apolinarego; w *Apologia adversus libros Rufini* 1, 16: mówi, że korzystał z EfKom Orygenesisa, Dydyma i Apolinarego (PL 23, 409C); 1, 21 mówi, że Orygenes napisał 3 księgi EfKom, a swoje własne napisali także Dydym i Apolinary (PL 23, 414C); 1, 23 omawia szczegóły z EfKom Orygenesisa; *De viris illustribus* 54; GaKom Prolog (wspomina o GaKom Orygenesisa w 5 księgach (PL 26, 308B lub 333A); EfKom Prolog, mówi, że Orygenes napisał 3 księgi EfKom (PL 26, 442C lub 472B).

Zob. też poniżej 2. 3. 7. Orygenes-Rufin.

¹⁹ Por. HIERONIM, *Listy* 119, 9 (tłum. J. CZUJ, Warszawa IW PAX 1954, t. III, 103); jest to list pisany w 406 roku *Do mnichów Minerwiusza i Aleksandra*.

²⁰ Por. M. G. MARA, *L'influsso di Paolo in Agostino*, w: *Sussidi patristici* 5, Roma 1989, 125-126; oraz hasło *Paolo Apostolo. III. Commenti all'epistolario paolino* w: DPAC 2620-2622.

²¹ HIERONIM, *List* 48, 3 mówi o jego 1KorKom.

²² Książd aleksandryjski na przelomie III i IV wieku: por. HIERONIM, *De viris illustribus* 76; EUZEBIUSZ Z CEZAREI, HE 7, 32. HIERONIM, *List* 48, 3: wspomina o jego 1KorKom.

zebiusz z Cezarei Palestyńskiej (ok. 265 – ok. 339)²³; (?)**Aleksander heretyk**²⁴, **Asteriusz Sofista** (zm. ok. 345)²⁵; **Akacjusz z Cezarei**²⁶; **Euzebiusz z Emezy**²⁷; **Teodor z Heraklei**²⁸; **Eunomiusz**²⁹; **Dydym Ślepy z Aleksandrii** (ok. 312-398)³⁰; **Apolinary z Laodycei** (ok. 315-390)³¹; **Diodor z Tarsu**³²; **Teodor z Mopsuestii** (ok. 350-428)³³; **Jan**

²³ Znany przede wszystkim z dzieł historycznych (*Kronika, Historia Kościoła, O męczennikach palestyńskich*), apologetycznych (*Praeparatio evangelica, Demonstratio evangelica*), dogmatycznych (*Obrona Orygenes*) oraz biblijnych (komentarze do Starego i Nowego Testamentu: HIERONIM, *List* 48, 3 wspomina o jego 1KorKom); J. M. SZYMUSIAK, M. STAROWIEYSKI, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, 145 dodają jeszcze HbrKom (PG 24, 75-78. 525-606).

²⁴ HIERONIM, *List* 112, 4 do Augustyna z 404 roku oraz GaKom Prolog (PL 26, 309A lub 333A) mówi o jego GaKom. Wspomina o nim jeszcze w *Liście* 116, 23 (list Augustyna do Hieronima).

²⁵ Asteriusz, uczeń Lucjana z Antiochii, arianin; HIERONIM, *De viris illustribus* 94: mówi, że napisał komentarze do Listu do Rzymian, Ewangelii, do Psalmów oraz wiele innych.

²⁶ Akacjusz, przywódca ariański, biskup Cezarei Palestyńskiej w latach 340-366; kilka zdań z jego 1KorKom przytacza HIERONIM, *List* 119, 6; zachowane fragmenty z RzKom – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 53-56.

²⁷ Euzebiusz, bp Emezy w Fenicji (295-359). HIERONIM, GaKom, Prolog, wspomina o GaKom (PL 26, 309A lub 333A); *De viris illustribus* 91: mówi, że napisał 10 ksiąg komentarzy «Do Galatów»; w *Liście* 112, 4: mówi, że Euzebiusz z Emizenum napisał GaKom. Fragmenty – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 46-52 (Rz i Ga).

²⁸ Teodor, bp Heraklei w Tracji w latach 335-355. HIERONIM, *De viris illustribus* 90: mówi o jego komentarzach do Mateusza, Jana Apostoła i Psalmów; w GaKom, Prolog (PL 26, 309A lub 333A) oraz w *Liście* 112, 4: mówi, że napisał GaKom; w *Liście* 119, 2: mówi ogólnie o komentarzach do Pawła oraz o 1KorKom; w 119, 8: mówi o 1TesKom.

²⁹ Eunomiusz, bp Kyziku w Poncie w 360 roku; SOKRATES SCHOLASTYK, HE 4, 7: wspomina 7 ksiąg jego RzKom, z którego nic się nie zachowało.

³⁰ Dydym Ślepy, komentator Starego i Nowego Testamentu; autor traktatów: *Przeciwko manichejczykom*; *O Duchu Świętym*; o jego egzegezie – por. M. SIMONETTI, *Między dostojnością a alegorią*, MT 26 (2000) 207-220. HIERONIM, GaKom, Prolog, wspomina o jego GaKom (PL 26, 309A lub 333A); w *Przeciwko Rufinowi* 1, 16 oraz EfKom Prolog (PL 26, 442C lub 472C) mówi o jego EfKom; *List* 49, 3 oraz 119, 5: mówi i cytuje 1KorKom. Fragmenty RzKom; 1KorKom i 2KorKom – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 1-42.

³¹ Apolinary, bp Laodycei syryjskiej. HIERONIM, GaKom Prolog (PL 26, 309A lub 333A) mówi o jego GaKom; EfKom Prolog (PL 26, 442C lub 472C) mówi o jego EfKom; *List* 119, 4 (1KorKom). Gdzie indziej Hieronim mówi o jego komentarzach do Koh, Iz, Oz, Ml, Ps i Mt; mamy fragm. do JKom.

³² Diodor z Tarsu, przedstawiciel szkoły antiocheńskiej, nauczyciel między innymi Teodora z Mopsuestii; skomentował większość ksiąg biblijnych; zachował się jego PsKom

Chryzostom (350-407), największy miłośnik Pawła w starożytności³⁴; **Sewerian z Gabali**³⁵; **Cyryl Aleksandryjski** (ur. 370/380 – zm. 444)³⁶; **Teodoret z Cyru** (393-459/460)³⁷; **Gennadiusz z Konstantynopola**³⁸.

(CCG 6); o jego egzegezie – por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, MT 26 (2000) 161-169. HIERONIM, *List* 119, 3 wspomina o jego 1KorKom; 119, 8 o 1TesKom. Fragmenty – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 83-112.

³³ Teodor z Mopsuestii; wielki egzegeta, typowy przedstawiciel szkoły antiocheńskiej, skomentował większość ksiąg biblijnych; o jego egzegezie – por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, MT 26 (2000) 169-182. H. B. SWEETE, *Theodori episcopi Mopsuesteni in epistolas B. Pauli commentarii*, Cambridge 1880-1882, 2 vol. podaje wersję łacińską (wraz z zachowanymi fragmentami greckimi) komentarzy do Ga, Ef, Flp, Kol, 1 i 2 Tes, 1 i 2 Tm, Tt, Flm. TtKom, 233-257. Teksty i oprac. – por. ALTANER, STUIBER, *Patrologia*, 432.

³⁴ Jan Chryzostom – dane biograficzne i bibliograficzne: por. moje *Twórcza przygoda spotkania ze Złotoustym*, w: *ŻMT* 18, 6 przypis 4; J. N. D. KELLY, *Golden mouth: the story of John Chrysostom, ascetic, teacher, bishop*, London: Duckworth 1995 (tłum. polskie Wyd. Homini).

Współczesne polskie przekłady homilii Antiocheńczyka na listy Pawłowe – EfHom 20, tłum. MAŁGORZATA JUREK, opr. J. NAUMOWICZ, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, BOK 12, 47-71, Kraków 2002.; ŚW. JAN CHRYZOSTOM, *Homilie na List św. Pawła do Rzymian*, wyd. Naukowe PAT, Kraków 1995, t. 1/1: hom. 1-14; *Homilie na List św. Pawła do Rzymian*, koedycja Wyd. Naukowe PAT i WAM, Kraków 1998, t. 1/2: hom. 15-32; w PSP 8, Warszawa 1971: *Homilia na temat Listu do Kolosan 3, 16-17*, tłum. W. Kania; oraz wcześniejsze *Dwadzieścia homilij i mów*, tłum. T. Sinko, Kraków 1947, hom. 1 (1 Tm 5, 23); hom. 12 (Rz 5, 3); hom. 13 (Rz 8, 28); hom. 14-15 o św. Pawle (1 i 7 z *De laudibus S. Pauli*); *Homilie na listy pasterskie i na list do Filemona*, tłum. T. Sinko, Kraków 1949.

³⁵ Sewerian z Gabali, zm. 408/430. O jego egzegezie – por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, MT 26 (2000) 191-192. Fragmenty komentarza do listów Pawłowych – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 213-315.

³⁶ Cyryl, bp Aleksandrii w latach 412-444; związany z Soborem Efeskim; autor wielu dzieł o charakterze antyariankim i antynestoriańskim; większość jego dzieł to komentarze do ksiąg biblijnych; o jego egzegezie – por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, MT 26 (2000) 220-231. Zachowały się fragmenty RzKom (PG 74, 773-856), 1KorKom (PG 74, 856-916), 2KorKom (PG 74, 916-952) oraz HbrKom (PG 74, 953-1006).

³⁷ Dane biograficzne i bibliograficzne – por. moje *Egzegeza listów Pawłowych Teodoreta z Cyru*, w: *ŻMT* 20, 5-90 oraz moje wprowadzenia do polskiego wydania jego komentarzy Pawłowych w: *ŻMT* 5, 5-13; 9, 5-15; 14, 5-22; 20, 91-98. Tekst polski komentarzy do listów Pawłowych w przekładzie ST. KALINKOWSKIEGO znajduje się w: *ŻMT* 5 (RzKom); *ŻMT* 9 (1 i 2KorKom); *ŻMT* 14 (GaKom, EfKom, FlpKom, KolKom); *ŻMT* 20 (1 i 2TesKom, 1 i 2TmKom, TtKom, HbrKom).

Egzegezę Teodoreta z Cyru szczegółowo omawia J.-N. GUINOT, *L'exégèse de Théodoret de Cyr*, Paris 1995, dzieło obejmuje 879 stron.

Nie bez przyczyny określiliśmy **Jana Chryzostoma** największym miłośnikiem Apostoła Pawła. Oprócz 244 homilii na listy Pawłowe (RzHom – 32; 1KorHom – 44 oraz 3 na 1 Kor 7, 1 i jedna na 1 Kor 15, 28; 2KorHom – 30 oraz 3 na 2 Kor 4, 13; EfHom – 24; FlpHom – 15; KolHom – 12; 1TesHom – 11; 2TesHom – 5; 1TmHom – 18; 2TesHom – 10; TtHom – 6; FlmHom – 3; HbrHom – 34) i komentarza do Listu do Galatów, wygłosił on 7 homilii wychwalających św. Pawła (*De laudibus Pauli*, SC 300), w których – zdaniem ich współczesnego mu tłumacza na język łaciński, Aniana z Celedo – wskrzesił na nowo Apostoła³⁹. Jan Chryzostom jest jedynym człowiekiem w historii Kościoła w jego dwudziestowiecznej tradycji, który homiletycznie skomentował, zdanie po zdaniu, wszystkie listy Pawłowe. Należy przy tym podkreślić, że homilie na List do Rzymian stanowią „jeden z najlepszych komentarzy patrystycznych do tego listu”⁴⁰, homilie zaś na 1 List do Koryntian uchodzą za jedno z jego najpiękniejszych. Wypada dodać, że oprócz wielu homilii na teksty starotestamentalne (RdzHom; PsHom; IzHom) Jan Chryzostom pozostawił 150 homilii na Dzieje Apostolskie (PG 60, 13-384), które stanowią jedyny pełny komentarz do tej księgi z pierwszego tysiąclecia chrześcijaństwa, i jak wiadomo pozostają pod wpływem myśli Pawłowej; 90 homilii na Ewangelię według św. Mateusza⁴¹ (o których św. Tomasz z Akwinu miał się wyrazić, że nie oddałby ich za cały Paryż⁴²) oraz 80 homilii na Ewangelię według św. Jana (PG 59).

Wśród komentarzy do listów Pawłowych powstałych na Wschodzie wypada wspomnieć jeszcze o dziele **Efrema Syryjczyka** (zm. 373). Z jego licznych komentarzy biblijnych zachowały się między innymi komentarze do listów Pawłowych w przekładzie ormiańskim⁴³.

³⁸ Gennadiusz, bp Konstantynopola w latach 458-471; skomentował Rdz, Wj, Ps, Dn i wszystkie listy Pawłowe. Fragmenty komentarzy do listów Pawłowych – por. K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griechischen Kirche*, Münster 1933, 352-418, oprócz fragmentów zawiera pełny komentarz do Rz 1, 5 – 2, 5 oraz 5, 12 – 15, 52.

³⁹ Por. J. QUASTEN, *Patrologia* II, Marietti 1980, 459.

⁴⁰ Por. moja *Przedmowa*, w: Św. JAN CHRYZOSTOM, *Homilie na List św. Pawła do Rzymian*, wyd. Naukowe PAT, Kraków 1995, t. 1/1, 24.

⁴¹ Tekst polski: Św. JAN CHRYZOSTOM, *Homilie na Ewangelię według św. Mateusza*, Część pierwsza: hom. 1-40, tłum. J. KRYSZYŃSKI, ŻMT 18, Kraków 2000; Część druga: hom. 41-90, tłum. A. BARON (hom. 41-60), tłum. J. KRYSZYŃSKI (hom. 61-90), ŻMT 23, Kraków 2001.

⁴² Por. moje *Twórcza przygoda spotkania ze Złotoustym*, ŻMT 18, 6 z przypisem 6.

⁴³ Wydali je Mechitaryści, Venezia 1836, 4 vol.; wydania nowsze por. DPAC 1106-1107.

2. 3. KOMENTARZE DO PAWŁA NA ZACHODZIE

Na Zachodzie, o czym już wspominaliśmy, pojawiają się w starożytności pisarze, którzy będą komentować wyłącznie listy Apostoła. Mam tu na myśli Mariusza Wiktoryna, Ambrozjastra, Anonima (autora komentarza manuskrytu z Budapesztu) i Pelagiusza. Ponadto listy Pawłowe komentowali w IV wieku Hieronim i Augustyn. Jednakże oni wzorem pisarzy greckich komentowali także inne księgi biblijne zarówno z Nowego, jak i ze Starego Testamentu.

2. 3. 1. Mariusz Wiktoryn

Autorem najstarszych zachowanych komentarzy łacińskich do listów Pawłowych jest Mariusz Wiktoryn pochodzący z Afryki, który w połowie IV wieku przybył do Rzymu i zasłynął jako gramatyk, tłumacz dzieł Arystotelesa i Porfiriusza, komentator Cycerona i Wergiliusza, nauczyciel retoryki i filozofii⁴⁴.

Okolo 355 roku, siedemdziesięcioletni (lub jeszcze starszy) Mariusz Wiktoryn nawraca się na chrześcijaństwo i pod wpływem kapłana Symplijana publicznie wyznaje swoją wiarę w Chrystusa. W konsekwencji traci katedrę retoryki i podejmuje się pracy pisarskiej w dziedzinie teologii. Wszystkie jego dzieła teologiczne (List Kandyda arianina do Mariusza Wiktoryna o zrodzeniu w Bogu; Odpowiedź Wiktoryna do Kandyda; drugi

⁴⁴ Dzieła pogańskie Mariusza Wiktoryna: *Ars grammatica; Explanations in Ciceronis Rhetoricam; In Ciceronis Topica commenta; De syllogismus hypotheticis; De definitionibus; Isagoga* (przekład dzieła Porfiriusza); *In Isagogen Porhyrii commento* – por. ŻMT 13, 71.

Dane biograficzne i bibliograficzne dotyczące Mariusza Wiktoryna – por. moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: ŻMT 13 (1999) 5-82; P. HADOT, *Marius Victorinus. Recherches sur sa vie et ses oeuvres*, Paris 1971.

Źródła starożytne: HIERONIM, *De viris illustribus* 101: «Victorinus, natione Afer, Romae sub Constantio principe rhetoricam docuit et in extrema senectute Christi se tradens fidei scripsit adversus Arium libros more dialectico valde obscuros, qui nisi ab eruditis non intelleguntur et commentarios in Apostolum»; *Kroniki* (za rok 354): «Victorinus rhetor et Donatus grammaticus, praeceptor meus, Romae insignes habentur. E quibus Victorinus etiam statuam in foro Traiani meruit»; GaKom Prolog (PL 26, 308A lub 332B): «Non quod ignorem Caium Marium Victorinum, qui Romae, me puero, rhetoricam docuit, edidisse Commentarios in Apostolum; sed quod occupatus ille eruditione saecularium litterarum, Scripturas omnino sanctas ignoraverit: et nemo possit, quamvis eloquens, de eo bene disputare, quod nesciat»; AUGUSTYN Z HIPPONY, *Wyznania* 7, 9, 13; 8, 2, 3-5; *Contra Academicos* 2, 1, 5.

List Kandyda do Wiktoryna; księgi *Adversus Arium* IA, IB, II, III i IV; *O homousios* oraz 3 hymny⁴⁵) powstały w latach 358-363.

Dzieła teologiczne mają charakter polemiczny i antyariański. Choć są one dziełami dogmatycznymi, posiadają interesujący nas tutaj wymiar biblijny i Pawłowy. Mariusz Wiktoryn broni w nich tajemnicy Trójcy Świętej przeciwko różnym odmianom arianizmu i monarchianizmu. Choć czyni to przy pomocy pojęć zaczerpniętych z filozofii porfirińskiej, to istotę zagadnienia stanowi egzegeza i wykazanie zgodności cytatów biblijnych, na które powoływano się w kontrowersji ariańskiej w połowie IV wieku.

Niemalże wszystkie cytaty z Nowego Testamentu występujące w dziełach teologicznych Mariusza Wiktoryna pozostają w związku z kontrowersją ariańską. Cytaty biblijne z jego dzieł teologicznych możemy podzielić na grupy: „używane przez arian (Mt 26, 39; Dz 2, 36; J 10, 30; 14, 9-10. 28; Kol 1, 15,), homojuzjan (Kol 1, 15; Flp 2, 5-7; Ef 3, 15; J 5, 26; 1 Kor 1, 24; 15, 24-28), monarchian (J 1, 1; 10, 30; 14, 9-10 – Marcei z Ancyry) oraz homouzjan (J 1, 1; 10, 30; 14, 8-9; Kol 1, 15; Hbr 1, 3). Wiersze Tt 2, 14 (περιούσιος) oraz Mt 6, 11 (ἐπιούσιος) cytują Wiktoryn zawsze razem z Jr 23, 18-22 (ὀπίστασις), aby dowieść obecności w Piśmie Świętym słowa *substantia* (złożenia *ousia* lub *hypostasis*).

Niektóre wiersze (Kol 1, 15-20; Flp 2, 6-11) były używane przez wszystkie stronnictwa kontrowersji; ważna była więc wyłącznie ich interpretacja⁴⁶.

Nie trudno zauważyć, że większość przytoczonych wierszy pochodzi z listów Pawłowych oraz z Ewangelii według św. Jana. W swoich dziełach teologicznych Mariusz Wiktoryn, «przymuszony» zagadnieniami kontrowersji ariańskiej, podejmuje interpretację powyższych wierszy Pawłowych oraz będzie się starał uzgodnić je z wierszami Janowymi. Niewątpliwie będzie to – moim zdaniem – jedna z głównych przyczyn, które doprowadzą go do podjęcia komentowania listów Pawłowych.

Przyjmuje się, że jego komentarz powstał po 362 roku i prawdopodobnie został zredagowany w Rzymie. Zachowały się EfKom, GaKom i Flp Kom⁴⁷, które powstały w podanej przez nas kolejności⁴⁸. Niektórzy

⁴⁵ Wydanie polskie: MARIUSZ WIKTORYN, *Hymny o Trójcy Świętej*, tłum. i oprac. T. STĘPIEŃ, STV 38 (1999), 2, 7-26.

⁴⁶ Moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: ŻMT 13, 19. Zob. powyżej przypisy 9 i 10.

⁴⁷ Tekst komentarza: PL 8, 1145-1294. Wydania krytyczne: A. LOCHER, *Marius Victorinus, Commentarii in Apostolum*, Teubner 245, Leipzig 1972; F. GORI, *Mario Vittorino. Commentarii alle Epistole di Paulo agli Efesini, ai Galati, ai Filippesi*, CP 8

przypuszczają, że skomentował także Rz oraz 1 i 2 Kor, co uważam za mało prawdopodobne⁴⁹.

Wypada zauważyć, że Mariusz Wiktoryn przyjmujący chrześcijaństwo w podeszłym wieku, bez doświadczenia teologicznego i dobrej znajomości Biblii komentuje listy Pawłowe samodzielnie, nie korzystając z żadnych innych komentarzy. Jest to o tyle ważne, że znał dobrze język grecki i z łatwością mógł skorzystać z licznych już w tym czasie komentarzy greckich do listów Pawłowych. Kryje się więc w tym zapewne metoda, a nie brak czasu ani lekceważenie.

Jego głównym zamierzeniem było możliwie precyzyjne zrozumienie przez czytelnika myśli Pawłowej. Dlatego jako doświadczony tłumacz Arystotelesa i Porfiriusza wykorzystuje różne przekłady łacińskie tekstu Pawłowego, niejednokrotnie odwołuje się do wersji greckiej⁵⁰. Podobnego odwoływania się do tekstu greckiego nie znajdziemy już u żadnego innego starożytnego komentatora łacińskiego oprócz Hieronima.

Swój komentarz poprzedza zwięzłym wprowadzeniem streszczającym treść komentowanego listu oraz zamierzone w nim przez Apostoła cele, do których często nawiązuje w trakcie wyjaśniania poszczególnych perykop, a które są wyrazem jego wiedzy o retoryce praktycznie stosowanej w egzegezie biblijnej (co nie było wcale częste)⁵¹. Ponadto, we wprowadzeniach

(tekst łaciński i włoski), Torino 1981; F. GORI, *Marius Victorinus exegetica*, CSEL 83 II, Vindobonae 1986.

Tłumaczenie polskie: MARIUSZ WIKTORYN, *Dzieła egzegetyczne*, tłum. A. Baron, Wyd. WAM, Kraków 1999, ŻMT 13.

⁴⁸ Por. TH. DE BRUYN, *Introduction*, w: *Pelagius's Commentary on St Paul's Epistle to the Romans*, Oxford 1998, 1 nota 2 oraz moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: ŻMT 13, 9 wraz z przypisem 15.

⁴⁹ Por. moje *Mariusz Wiktoryn – człowiek i jego dzieło*, w: ŻMT 13, 9 wraz z przypisami.

⁵⁰ Różne przekłady łacińskie – por. np. **GaKom** 2, 4-5 (ŻMT 13, 190-191); odwołanie się do wersji greckiej – por. np. **EfKom** 2, 20 (ŻMT 13, 125); 3, 19B (ŻMT 13, 138); 4, 13 (ŻMT 13, 146); **GaKom** 1, 10A (ŻMT 13, 180); 4, 4B (ŻMT 13, 213); 6, 6 (ŻMT 13, 238); **FlpKom** 2, 6-8 dwa razy (ŻMT 13, 263. 264); 2, 15B (ŻMT 13, 269); 2, 22A (ŻMT 13, 272); 3, 1 (ŻMT 13, 276); 3, 8B (ŻMT 13, 278).

⁵¹ Por. np. **EfKom** 1, 1A (ŻMT 13, 87); 1, 3A (ŻMT 13, 91); 1, 13A (ŻMT 13, 104); 1, 15A (ŻMT 13, 105); 4, 1 (ŻMT 13, 139); 4, 8 (ŻMT 13, 141); **GaKom** 6, 3 (ŻMT 13, 237); 6, 10C (ŻMT 13, 240); **FlpKom** 2, 1-2 (ŻMT 13, 255). Przy tej okazji warto zaznaczyć, że jak dotąd nikt nie przeanalizował pod względem wykorzystania przez Mariusza Wiktoryna wiedzy z zakresu retoryki w jego komentarzu do listów Pawłowych. Pociuszające jest to, że wspominają o tym bibliści: por. R. PINDEL, *W obronie prawdy Ewangelii*, Kraków 2001, 56 przypisy 71 i 72, gdzie powołuje się na R. D. ANDERSON, *Ancient Rhetorical Theory and Paul*, Kampen 1996, 128.

tych uwidacznia się wpływ tak zwanych wstępów marcjonitów do ksiąg biblijnych. Być może Wiktoryn natknął się na nie przy porównywaniu różnych kodeksów biblijnych.

Wiktoryn dzieli tekst Pawłowy na krótkie fragmenty i wyjaśnia je przechodząc od spraw ogólnych do szczegółowych. Zapewne jest to jego zabieg pedagogiczny.

Wiele uwagi poświęca krytyce tekstu i jego gramatycznym strukturom, co w szczególny sposób przejawia się w ustaleniu lekcji i wzajemnego powiązania pomiędzy wierszami Ga 2, 4-5.

Pod względem długości komentarz zachowuje niemal równe proporcje w relacji do tekstu komentowanego ze średnią: 6, 56

Ef – 7, 2

Ga – 5, 8

Flp – 6, 66

List do Efezjan dawał Wiktorynowi zapewne więcej możliwości do dygresji o charakterze filozoficznym aniżeli list do Galatów, i stąd ta niewielka różnica. W każdym razie powyższe proporcje świadczą o wielkiej dyscyplinie metodologicznej autora.

W komentarzu znajdują swe ujście także zainteresowania filozoficzne Wiktoryna, gdy tylko tekst Pawłowy daje ku temu sposobność. I tak w EfKom 1, 1A natrafiamy na dygresję o Bogu i możliwości zrodzenia w Nim; w EfKom 1, 4A, 54n; 1, 7B-8 – o naturze duszy; w EfKom 1, 20B-23, 77n – o relacji imienia do rzeczywistości. Dygresje te mają na celu lepsze rozumienie tekstu Pawłowego. Jeśli uwzględnimy rozległą wiedzę filozoficzną autora, trzeba stwierdzić, że są rzadkie i niezbyt rozwlekłe. Aby ich nie przedłużać, bardziej zainteresowanych odsyła on do innych swoich opracowań.

Jeszcze trudniej dostrzec w komentarzu rękę znawcy poezji i literatury pogańskiej, którą Wiktoryn dobrze znał i której nauczał. W całym komentarzu są tylko dwa krótkie cytaty z Wergiliusza⁵² oraz jedno nawiązanie do Cyserona⁵³.

Najogólniej można powiedzieć, że komentarz ma charakter filozoficzno-pedagogiczno-polemiczny. Polemika dotyczy szczególnie problematyki herezji oraz judeochrześcijaństwa. Wiktoryn wyjaśnia zdania Pawłowe, a nie chwali się własną erudycją.

⁵² Por. MARIUSZ WIKTORYN, EfKom 2, 1-2, gdzie cytuje wiersz z *Eneidy* (ŻMT 13, 115); FlpKom 2, 6-8, gdzie nawiązuje do *Eneidy* (ŻMT 13, 265).

⁵³ Por. MARIUSZ WIKTORYN, GaKom 4, 24A: wyjaśnia słowo «alegoria» z Ga 4, 24 bazując na definicji Cyserona (ŻMT 13, 226-227).

SPIS TREŚCI

KS. ARKADIUSZ BARON

**ŁACIŃSKIE KOMENTARZE DO LISTU DO TYTUSA (AMBROZJASTER,
HIERONIM, PELAGIUSZ) NA TLE RECEPCJI MYŚLI PAWŁOWEJ
W STAROŻYTNOŚCI. Studium porównawcze**

I. UWAGI WSTĘPNE	9
1. 1. Ogólne założenia i cele	9
1. 2. Przedmiot badań	11
1. 3. Starożytna egzegeza biblijna, a teologia dzisiaj	12
II. CHRONOLOGIA ŁACIŃSKICH KOMENTARZY DO LISTÓW PAWŁOWYCH	14
2. 1. Recepcja myśli Pawłowej	14
2. 2. Komentarze do Pawła na Wschodzie	18
2. 3. Komentarze do Pawła na Zachodzie	22
2. 3. 1. Mariusz Wiktoryn	22
2. 3. 2. Ambrozjaster	26
2. 3. 3. Św. Hieronim ze Strydonu (347-419/420)	29
2. 3. 4. Św. Augustyn	35
2. 3. 5. Anonim, autor komentarza z Budapesztu	41
2. 3. 6. Pelagiusz	43
2. 3. 7. Orygenes-Rufin i inni	46
III. KOMENTARZ DO LISTU DO TYTUSA AMBROZJASTRA	48
3. 1. Metoda Komentarza do Listu do Tytusa	48
3. 2. Droga prawdy	51
3. 2. 1. Nauka Boża, czyli zbawcza inicjatywa Boga	51
3. 2. 2. Udział człowieka w dziele zbawienia	53
3. 3. Droga fałszu	55
3. 3. 1. Głosiciele fałszywej nauki	55
3. 3. 2. Sposoby i cele rozgłaszania fałszu religijnego	56
3. 3. 3. Żydowskie i judeochrześcijańskie błędy w rozumieniu Prawa	57
3. 4. Moralna postawa chrześcijan	58

3. 4. 1. Obowiązki wszystkich wierzących	58
3. 4. 2. Obowiązki duchownych	59
3. 4. 3. Obowiązki poszczególnych stanów	60
IV. KOMENTARZ DO LISTU DO TYTUSA HIERONIMA	61
4. 1. Metoda Komentarza Listu do Tytusa	61
4. 1. 1. Treść wstępu	61
4. 1. 2. Podejście do tekstu listu i wykorzystanie źródeł	62
4. 1. 3. Dygresje	63
4. 2. Bóg-Zbawiciel	65
4. 2. 1. Istota i przymioty Boga	65
4. 2. 2. Chrystologia i soteriologia	66
4. 2. 3. Człowiek wobec tajemnicy zbawienia	68
4. 3. Wymagania moralności chrześcijańskiej	70
4. 3. 1. Zasady ogólne dotyczące wszystkich wiernych	70
4. 3. 2. Zasady dotyczące biskupa	73
4. 3. 3. Zasady dotyczące poszczególnych stanów	79
V. WYJAŚNIENIE LISTU DO TYTUSA PELAGIUSZA	81
5. 1. Metoda Wyjaśnienia Listu do Tytusa	81
5. 2. Boża pedagogia zbawienia	83
5. 3. Człowiek wobec Dobrej Nowiny	84
5. 4. Ideał życia chrześcijańskiego	85
5. 4. 1. Zasady dotyczące wszystkich wiernych	85
5. 4. 2. Przymioty biskupa	86
5. 4. 3. Wskazówki dla poszczególnych stanów wiernych	88
VI. PODOBIENSTWA I RÓŻNICE W KOMENTARZACH DO LISTU DO TYTUSA AMBROZJASTRA, HIERONIMA I PELAGIUSZA	90
6. 1. Sposób komentowania	90
6. 1. 1. Podobieństwa	90
6. 1. 2. Różnice	91
6. 2. Poglądy teologiczne	92
6. 2. 1. Zgodność interpretacji	92
6. 2. 2. Rozbieżność interpretacji	93
6. 3. Wnioski	97
VII. UWAGI BIBLIOGRAFICZNE	100
7. 0. Uwagi wstępne	100
7. 1. Komentarz Ambrozjastra	101
7. 2. Komentarz Hieronima	102
7. 3. Wyjaśnienie Pelagiusza	105
SKRÓTY I SYMBOLE	107

AMBROZJASTER**KOMENTARZ DO LISTU ŚW. PAWŁA DO TYTUSA**

Rozdział I	111
Rozdział II	115
Rozdział III	119

HIERONIM**KOMENTARZ LISTU DO TYTUSA W JEDNEJ KSIĘDZE**

Rozdział I	128
Rozdział II	158
Rozdział III	176

PELAGIUSZ**WYJAŚNIENIE LISTU DO TYTUSA**

Rozdział I	193
Rozdział II	196
Rozdział III	198
Aneks	201
Tabela	216
Indeks biblijny	217
Ambrozjaster	217
Hieronim	218
Pelagiusz	224